

Komlós Aladár

A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században

A zsidók a forradalom alatt és után – A zsidók csalódása – Szegfy Mór – Első Magyar Izraelita Naptár és Évkönyv II. évfolyam – Koricsáner – Zsidó folyóiratok, költők – Ballagi Mór – Publicisták, műfordítók

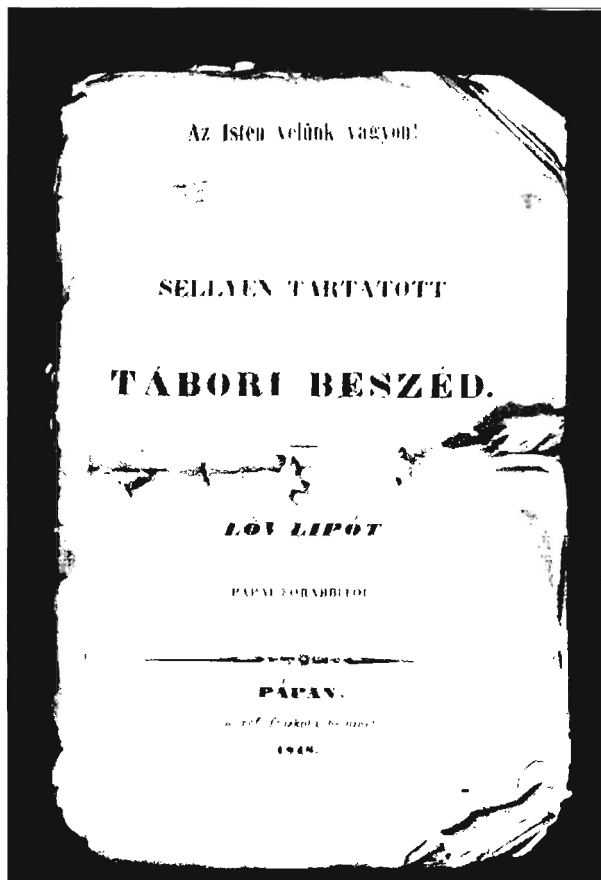
A hazai zsidóság németül beszélt, de a magyarsággért lelkesedett. S mivel az emancipáció előharcosai egyzersmind az országgyűlési szabadelvű ellenzék vezérei voltak, természetes, hogy ennek az ügyét, az Eötvös Józsefek és Kossuthok ügyét támogatta. A bécsi kormány a szűkkeblűségével szinte maga kergette a zsidókat a magyar szabadságharc katonái közé.¹ Mégis hiba volna a zsidók és magyarok negyvenes évekbeli viszonyáról a közkeletű képet elfogadnunk. E kép – melyen a két nép a szabadság, egyenlőség, testvériség szent eszméinek mámorában összeölelkezik – inkább legenda, mint valóság. Kétségtelen, hogy a zsidók egyenjogúsága ellen legszenvédélyesebben a pozsonyi német polgárság lázadzik, melynek a helytartóság Budára költözése óta amúgy is nehezülő anyagi viszonyait a zsidó kereskedők versenye veszélyezteti.² Az ellentétes elemekből álló ezért gyenge és határozatlan Batthyány-kormány azonban tétlenül nézi a napirenden lévő, néha véres antiszemita zavargásokat. A nép ugyan jó egyetértésben él a zsidóval, a Bihar megyei Darvason és Újpesten bírónak is választja, Bloch-Ballagi 1840-ben az Akadémia tagjai közé jut,

beléphetnek nemesi kaszinókba, a természettudományi társaságba, az orvosokéba, Tolna megye megengedi, hogy a zsidók ügyvédek is legyenek.³ De az 1843–1844-i országgyűlés, ahol a konzervatívok észbe kapva már erélyesen ellentálltak a taktikai okokból el-lanyhuló liberális ellenzéknek, annál nagyobb csalódást okozott. A zsidóság túlnyomó része mégis a magyarság mellé állt. 1848. március 15-én a Hatvany utcai népgyűlésen egy Rosenfeld nevű zsidó orvos is felszólt.⁴ Az ifjúság egyenjogúságot követelt, a német polgárság gyűlöli is emiatt, talán még jobban, mint a zsidóságot. 1848. március 17-én a „Magyarországi és Erdélyi honi zsidók képviselőleté”-nek kezelőválasztmányára – Kunewalder Jónás elnöklete alatt – kiáltványt tesz közzé, melyben boldogan ad hírt az izraelita lakosságnak egybeforradásáról a magyar nemzettel: „Ők magyarok és nem zsidók, mint külön nemzetbeliek [...] és mi csak honfiak, csak magyarok vagyunk, miután hazánk már minket is kebelébe fogad, és egyéb lakosaival egyenlősít; lám! amire több mint félszázad előtt a törvényhozás szava csak kilátást nyitott, íme, Istennek hála, valósággá lett. Szeretett Hitsorsosaink! A zsidó községek ezen di-

dicső esemény folytán mint zárt testületek létezni megszűntek; nem lesz többé szükségük arra törekedni, hogy a tagjaik irányában fennálló korlátok megszüntessenek; mert, Istennek hála! az ország minden lakására nézve csak egy jog, egy zsinórmérték leend: vallyon ti. hű, becsületes ember 's magyar-e? A zsidó községek ezentúl úgy, mint a pesti község máris példányával bizonyítja, csupán mint cultuselöljáróságok fognak működni, és egyedül arra lesznek hivatva, hogy e gondolat tiszta értelmét és helyes felfogását tagjaiknál elősegítsék, 's őket ezen nemzeti mozgalomhoz tiszta szívvel és erős akarattal leendő csatlakozásra buzdítsák..."⁶

A válasz – az asszimilálódó zsidóság első csalódása – hamar elkövetkezett. Az országgyűlés a márciusi 12. pont közül épp a negyediket nem valósítja meg: a törvény előtti egyenlőséget, polgári és vallási tekintetben. Kunewalder mégis azt hirdeti, hogy bízni kell tovább. Áprilisban Pesten (ahol a harmincas évek óta van nagyobb kereskedőréteg), Pozsonyban, Székesfehérvárott, Szombathelyen, Sopronban, Vágújhelyen zsidóüldözések törnek ki, Pozsonyban olyan méretűek, hogy végül katonaság kénytelen beavatkozni. Kunewalder április 5-én katolizál. Népgyűlések követelik, hogy az 1840 óta Pestre bevándorolt zsidókat űzzék ki a városból és a nemzetörségből. A Batthyány-kormány nem kel az üldözöttek védelmére, sőt a nyomásnak engedve kényszeríti a zsidókat, hogy maguk kérjék elbocsátásukat a nemzetörségből, ahova való belépésre a törvény kötelezte őket. Mindennek tetéjébe a pesti zsidóság hivatalos vezetői áruulásra készülnek: az országgyűlés összeülésekor beadványban kérik, hogy az előkelő zsidókat különítsék el a tömegetől, s legalább őket szabadítsák fel. Úgy látszott, nincs más hátra, mint elhagyni az országot. Két hónappal március 15-e után, 1848 májusában Központi Kivándorlási Egylet alakul, mely „Magyarország zsidóságához az Amerikába való kivándorlásra” felszólítást intéz: „Mindenkori számára Európában ütött a szabadság órája, csak mi egyedül, Magyarország zsidósága nyögünk a régi elnyomás alatt, és még mindenfelé üldöztetünk szégyen és gyalázzattal...” Pozsonyban fiókegylet alakul, mely nyíltlevelében ezt írja: „amennyiben az újonnan elvállalendő kötelességek megengedik, új hazájukban is a magyar nyelvet és nemzetiséget magok közt szorgalmasan terjesztendik.” De Alexander Herzfeld e hó végén már így ír: *Wir gehen nicht nach Amerika, wir werden hier bleiben!* (*Der Ungarn,*

1848., 992. l.) című röpiratában: „Mi nem megyünk Amerikába; s ha a rablók elűznek bennünket a városokból és falvakból, a gyáva zsványok vérrel és verejtékkel szerzett vagyonunkat elprédálják, úgy az erdők barlangjaiba fogunk menekülni, gyökerekből táplálkozni, de mégsem fogunk gyáván kivándorolni és drága, szeretett hazánknak hátat fordítani, mert szegény Magyarországot veszély fenyegeti, és még azok is, kik kenyeren híznak, alávaló ellenségeivé lettek.” Július havában valóban összesen két család és nyolc fiatalember kelt útra Pestről Amerikába, a hetven tagból álló pozsonyi egylet csak 12 tagot küld ki, szeptember végén pedig a társaság már nem utazásra, hanem a tótok–horvátok elleni harcra szólítja fel a pozsonyi zsidókat, s helyisége az önkéntesek jelentkezésére szolgál...⁷

Valóban, mint Einhorn írja: „másutt március tette igazi hazafivá a zsidót, a magyar zsidó a március ellenére lett hazafi.”⁸ Kérdéses volt, hogy Ausztria vagy Magyarország győzelme esetén jár-e jobban, a háború kitörésekor mégis Magyarország

mellé állt. Módjában lett volna, hogy a kért segítség megadását az emancipáció feltételéhez kösse. Voltak is szószólói a felfogásnak, hogy a zsidóság csak szabad karokkal kíván harcolni, s nagylelkűsége fejében igazságosságot vár. A másik álláspont győzött, mely szerint a zsidóságnak nem szabad különérdekeire gondolni, amikor a hazáról van szó.⁹ 1848. július 24-én a zsidóság újból kéri ugyan az emancipációt, de nem hadba szállás feltételként. Szemere miniszter kijelenti, hogy erre most nincs idő. Augusztusban a zsidók mégis tömegesen lépnek be az első honvéd zászlóaljokba. Ide befojadják őket. Sikerül kivívniok, hogy fegyverrel harcolhassanak a hazáért. Azt remélhették, hogy a csaták tüzeiben talán mégis összeforrnak a keresztény magyarsággal. Einhorn szerint aránylag három és félszer nagyobb számban vettek részt a harcban, mint a nem zsidó lakosság. Háromféleképp is támogatták a magyarság ügyét: ők képviselték a hazafias érzést a nem magyar vidékeken, katonák

tak, a hűséges zsidók, akik harcoltak érte, még nem. Ha Ausztria győz, a magyar zsidók is felszabadultak volna, ők mégis azért a nemzetért ontották véréket, amely tovább is elnyomásban tartotta őket. Mikor már nyilvánvaló volt, hogy a szabadságharc ügye elbukott, 1849. július 28-án, két héttel a világosi fegyverletétel előtt, Szemere miniszter Szegeden elismerte, hogy a zsidók többet tettek a hazáért, mint bármely más népréteg, s az országgyűlés elfogadta a zsidók egyenjogúságát. Kár, hogy a törvény e pillanatban már nem volt végrehajtható, és – mint Einhorn írja – a nemzet nem örömeihez, hanem szenvedéseihez hívta meg a zsidókat. Haynau ezalatt már hozzákezdett megbüntetésükhöz...

Igen, a magyarosodási buzgalom és a hősiesség áldozat nem hozta meg a hozzá fűzött reményeket. A magyar kormány részéről a zsidók kaptak ajándékkul egy egyenjogúsítási törvényt, amelyről meghozatala pillanatában is mindenki tudta, hogy nem végrehajtható, az osztrák hatóságok részéről pedig megkezdődött a bosszúállás. A bécsi minisztérium 2 millió 300 000, majd egymillióra csökkent hadisarcot vetett ki a hazai zsidóságra, bár ezt később külön izraelita vallási és közoktatási alapra változtatta. Egyébként Ausztria zsidópolitikája nem volt egységes és világos, mert minisztériumai különböző elvek alapján döntöttek. Löw Lipót 1861-ben nyíltan megvallja: „közvetlenül a forradalom után egy darabig nem vala éppen összhangzásban a zsidóság lelkülete a magyar nemzetével. Ez eddig sehol sem mondatott ki, szükséges pedig, hogy teljes őszinteséggel kimondassék.” A zsidóság ugyanis rájött, hogy a magyarság csak a szabadságért küzdött, az egyenlőségért nem, a forradalom utáni rendszer viszont megadta a zsidóknak az egyenlőséget. „Csoda-e, hogy számos zsidó megbékélt a közügyek új rendjével? Ily körülmények alatt vagy elakadt a nemzetesedési szellem, mely előbb oly éber vala a héberek között, vagy csendességbe vonult vissza jobb időkre remélvén.” A csalódott zsidóság csak évek múlva tért vissza lelkében a magyarsághoz.¹¹ Az önkénytelen magyarosodás mégis az abszolutizmus évtizedében is fokozódott, de most már mértéktartóbb, mint a negyvenes években. Ha nem is „katzenjammer”-es, de józanabb. Nincs meg benne a negyvenes évek boldog tébolya, a láz elszállt, az ábrándokat megcsípte a dér. Mindez s az a körülmény, hogy a zsidóságnak legtehetségesebb és legmagyarabb képviselői szám-

במסור לתודיח

ענת אשר נרשח אלינו נכבדו פונגרי
קרת אפן וחבני את האויב סכת חרבנו

אלהים לך דמית מהיל
חיל אמרד ומה מדברי
הכיל שפת אנוש לחלל נכורתך
הפלאת חסדך עלנו ער מאוד
שדמם התקדירו בעמים
ובכבי צדק אספנו נהגים
נמר יד אויב עלנו
כאנו כנוצור ובמצוק
נמנה הארץ ביד רשע
אשר יסרתה מית בלי פשע
סעשם מביאזבלת
צרת לכבנו ראית ולעוררתנו התעשפת

שכרת מאין עיישים
ושתקומטנו נסו חפנינו
הצל נש יהוב את ארצנו ואת חירותנו
מן עו וישע לעם חונניא
אחינו ואנשי ברייתנו
בנבולנו אל צוא פור ואויב
חור ואמוץ ממלכתנו
בכל אשר תסנה תעליה
שחור ונצור אדונט קישוט ראש הממלכה
אשר הרף נפשו למות
להוציאנו מעבדות לחירות
בדך יצפנו: עורי המדינה
עלה סבת ופוללה במעשה ידיו
אמי

Porgesz Lajos héber verse Budavár bevételekor, 1849-ben

voltak és hadiszállítók. De irányító befolyása egyiknek sem volt. Egy zsidó sem vitte magasabbra őrnagynál.¹⁰ Ami a sajtót illeti, a március utáni időkben – Diósyt, Ludasyt és Szegfyt kivéve – inkább a hazafias német lapoknál dolgoztak, mert az ekkor megkívánt gyors munkára a számukra még új magyar nyelven nem lettek volna képesek. 1849. július 16-án Haynau már javában büntette a zsidókat hazafias viselkedésük miatt, csak a magyar kormány halasztotta erkölcsi adóssága megfizetését addig, mikor már csak jelképes fizetőeszközök maradtak birtokában. A nem magyar nemzetiségek, amelyek fellázkodtak a haza ellen, egyenjogúak vol-

űzetésbe kényszerültek, eléggé megmagyarázza, hogy az ötvenes években a zsidók magyar nyelvű irodalmi tevékenysége ahelyett, hogy növekedett volna, inkább visszaesett. 1854-ben megindul a német nyelvű *Pester Lloyd*, főképp zsidó olvasóközönség számára. Magyar nyelven alig egy-két zsidó író működik tovább. Ballagi Mór és Helffy Ignác mellett most kezd kibontakozni Szegfy Mór, 1856-ban, majd 57-ben *Kis bajok, nagy gondok* címen két „regényes kép”-et,¹² a *Harmadik szomszéd* címen népies regényt,¹³ és *A világ csodái* címen ismeretterjesztő művet¹⁴ ad ki. A dunántúli magyar környezetből származó zsidó író a kordivat hatása alatt népi tárgyú elbeszéléseket ír; de magyarul olvasó zsidó közönség híján várható volt-e tőle, hogy saját szűkebb közössége életét ábrázolja? Elbeszéléseiben több a pszichológiai finomság, mint nyelvében a népi íz; gondosan, nagy lélektani elmélyedéssel rajzolja meg például a fiatal férj szerelmének gyűlöletbe fordulását az anyós áskálódása folytán (*Napam aszony*), másutt kis hibának félelmes megnövekedését (*Isteni ítélet*). Jó szeme van a népiélet sajátosságai iránt is, észreveszi például, hogy „a falubeliek között, ha nem is olyan szívtelen szigorúsággal, de csakúgy megvan a rang-, gőg- és vagyonbeli büszkeség, mint a városbeliek között. A gazdaember lenézi a zsellért, ez meg a pásztort és így tovább.” (*Napam aszony*) Igen elevenen tud leírni, elbeszélése menetében finom részletek villannak fel, itt-ott egy-egy költői fordulat is. A szereplők olykor a zsidókra is utalnak mint kereskedő népre, minden érzelmi hangsúly nélkül, a „boltos Sámuel”, e falusi zsidót mint jólelkű, becsületes embert emlegetik, aki meghitt barátságban él a faluval. (*A harmadik szomszéd*) Kár, hogy Szegfy túlságosan átvette a kor regényírásának konvencióit: nála is feneketlenül gonosz emberek állnak szemben tökéletesen jó emberekkel, akik egészen úgy beszelnek, viselkednek és végül mindig győzedelmeskednek is kötelező happy enddel, mint egy ifjúsági olvasmány hősei. Ez utolsó regényében hat legkínosabban,¹⁵ ahol a jóság és rosszság szembenállása egybeesik a társadalmi osztályok ellentétével: az arisztokrácia csupa becstelen léhűtőből áll, a polgári világ és szegény munkások osztálya viszont csupa jóság és becsület. Parasztjai is mindig jó emberek, egyetlen gonosz parasztja Sztupa Mihály (*A harmadik szomszédban*), természetesen ez sem lehet magyar, hanem tót származású. A demokratikus politikai tendencia Szegfy utolsó regényében

már olyan bátran szólal meg, hogy a börzéről is lelkes leírást kapunk: „ahol ők (a tőzsdések) nincsenek, ott nincsen sem verseny, sem haladás, sem vagyonság, sem szabadság, ezek a börzeemberek a múlt idő sírásói, a régi eszmék és intézmények fölémésztői és a jövő kor utászai – öntudatlanul.” (II. köt. 7. l.) A börzén lép fel a regény egyik legérdekesebb alakja, a kis Grünwald, előbb egy alföldi zsidó község remek hangú kántora, aki egy örökség által innen és családja köréből kiragadva, szerencsés kezű dúsgazdag, regényesen becsületes tőzsdéssé lesz, majd otthagyja a feleségét, szeretőt tart, míg aztán a vagyoni bukás rá nem eszmélteti, hogy eltévesztette életét, mikor is visszaöltözik káftánba, hazatér családjához és a biblia szerint való élethez (IV. köt. 44. l.). Emlékszünk rá, hogy 1848-ban *Az elátkozott bachur* című novellája ellenkező tendenciával még épp a hagyományhű zsidóságról rajzolt ellenszenves képet.

1861-ben a parlamenti élet helyreállításakor indul meg csak újra a magyar zsidók irodalmi tevé-

ELSŐ

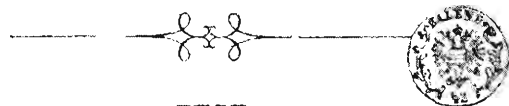
MAGYAR-IZRAELITA

NAPTÁR ÉS ÉVKÖNYV.

5622-dik ÉVRE.

KIADJA AZ „IZRAELITA-MAGYAR-EGYLET.”

MASODIK ÉVFOLYAM.

PEST.

NYOMATOTT WODIANER F.-NÉL.

1861.

kenysége, mégpedig – ha a tankönyveket és héber nyelvtanokat nem számítjuk ide –, mint két évtizeddel előbb, ismét túlnyomóan politikai tartalmú röpiratokkal. A *Magyar Izraelita* 1863-ban (5.sz.) *Zsidó-magyar irodalom* címen megvallja, mily szokatlan volt „a zsidó és magyar szó egybefonódása”. „Mennyivel szokatlanabbnak kell tehát ezen eszmének lenni, hogy: Zsidó-magyar irodalom.” A negyvenes évek Magyarító Egylete, mely a szabadságharccal elnémult, 1860. november 13-án dr. Rózsay József orvos, akadémiai tag vezetésével újra működni kezd,¹⁶ Izraelita Magyar Egylet néven, s kiadja az *Első Magyar Izraelita Naptár és Évkönyv* II. évfolyamát,¹⁷ mely tartalmasságban az elsőnek mélyen alatta áll. Az előszó annak a kívánságnak ad kifejezést, bárcsak számos követői volnának a kettős törekvésben: „Hitfeleinknek magyar és a magyar nemzetnek izraelita irodalmat szerezni.” De ennek az évkönyvnek szelleme már nem azonos egészen az 1848-belivel. Az átélt csalódások hatása alatt a zsidóság most már nem szalad hanyatt-homlok a magyarságba, mint előbb; most már nem egy megmámorosodott, keskeny értelmiség asszimilációja indul meg itt, szélesebb, de józanabb rétegek megmagyarosodása folyik; ez a zsidóság igyekszik tovább asszimilálódni a környezethez, mely nem fogadta be, de egyben őrizni kezdi a maga már-már elhajított zsidóságát. A kötet egyetlen érdekes közleménye Mezei Móré, az egylet történetéről. Eszerint míg az egykori egylet hasonló műveltségű emberekből állt, akik szívesen találkoztak egymással, az értelmiség most már otthonosan érzi magát más vallású kartársai körében is, s nem igen jár a vegyes összetételű egyletbe. Míg továbbá a Magyarító Egylet a művelt értelmiséget akarta a magyar nyelv birtokába juttatni, az Izraelita Magyar Egylet célja más: az értelmiség magyarítására nincs többé szükség, a hitfelekezet összességét kell közelebb hozni a nemzeti műveltséghez. Nemcsak nyelvterjesztés tehát a törekvése, hanem az általános műveltség is, s ezért főképp az iskolára és irodalomra van tekintettel. De az egylet alapítói nem hazafiasságból vagy éppen tüntetési viselkedésből kívánják, hogy a zsidók anyanyelvül fogadják el a magyar nyelvet. S az érdekes mondatokból, amelyek következnek, látjuk, hogy a keserűség még e lojális és óvatos férfi szavaiból is kicsendül: a magyar honi izraelitának mi oka lenne, hogy jobban szeresse ezt az országot, mely őt nem támogatja, a „szabadelvű Angol- vagy Frankhonnál”?,

„Ha nem volna az »Izraelita-Magyar-Egylet«-nek célja más, mint lármás tanúságot tenni a magyar honi izraeliták hazafiasságáról, magam volnék az első, ki azt mondanám, kár annak fenntartására a legkisebb áldozatot is hozni.” De az Egylet „mindenekelőtt nem hazafias, hanem zsidó intézet”. „A haza lakosainak egymással kibékítése, az ország vallásfelekezetei közti egyetértésnek létesítése tehát azon társadalmi érdek, melynek az »Izraelita-Magyar-Egylet«, a maga körében, harcosa...”, s ezért akarja a nyelvi válaszfalat, mely a zsidókat az ország népétől itt-ott még elkülöníti, lebontani. Jellemző Mezei Mór *Művészabránd* című novellája is, mely már nem a vallási fanatizmust, hanem a hűtlenséget támadja, és e szavakkal végződik: „ki mondhatatlanul boldognak érzem magam azon, hogy tagja vagyok azon hitfelekezetnek, melynek osztályrésze az üldöztetés és szenvedés!” Annak a zsidóságnak a körében, mely elsajátította a modern magyar műveltséget, s mely eddig magyarsága mélyítésére törekedett, ebben az évkönyvben szólal meg először – egyelőre halkán – a zsidó öntudat.

Röpiratok és szónoklatok többnyire mind azt mutatták, hogy a negyvenes évekbeli márnak vége, a zsidók sem mint vallás, sem mint nép nem akarnak megszűnni többé. A reformmozgalmak hullámverése megszűnt, s olyan fűzetet is alig néhányat találunk e korból, amelyben a magyarosodási szándék problémátlanul jut kifejezésre. Lőw Lipóton kívül, aki híven régi meggyőződéséhez, *Zsinagógánk örömbírnökünk* (1861) címen azt fejtegeti, hogy a zsidóság csak vallás, mert hiszen a héber nyelv nem él sehol, Stern Albert kerületi rabbi Lengyeltőtiban (*Emlékirat a Tettes N. Somogy vármegyei zsidóság irányában*, 1861., Nagykanizsa) azt is hirdeti: „Édes hazánk keblében él egy, nemzeti-ségre nézve testestül–lelkestül magyaroknak vallják magukat annak hívői, és az annál inkább, mivelhogy keleti vére, eredeti nyelve és némileg szelleme tekintetében Európában kizárólag a magyar nemzethez állanak rokonságban.” A somogyi zsidóságban különben „a megyeszerte az ifjabb generáció magyarajkúnak tekintetni és jegyezni méltó”, mondja a rossz magyarsággal írt fűzet.

A többi írónál a magyarosodás szándéka mellett megszólal a zsidó önfenntartás törekvése is: Ziltz Mór¹⁸ vallási konzervativizmust hirdet. Elítéli a dogmanélküliség mendelsohni tanát s főképp a Messiás-hit elvetését. „Mert bármely más hitigazság nélkül inkább lehet a héberség fennállását gon-

dolni, mint a végül elkövetkező megváltás reménye nélkül.” Krausz Zsigmond¹⁹ szerint „Valahol tehát a zsidónak hazája van, mindenütt szívvel-lélekkel ragaszkodik a nemzethez [...] Ami azonban vallásos életét és ennek szertartásait illeti, azaz: a magánélet és egyházban, ott meg akar maradni zsidónak és kell is, hogy megmaradjon, erre nézve egyházának gyermeke.” A vallás és nemzet fogalmának szétválasztása azonban itt nem annak hangsúlyozására való, mint előbb, hogy a zsidóság csak vallás, ellenkezőleg, védekezésül szolgál: Krausz olyan nyomatékosan hangsúlyozza az „egyház”-at, hogy itt láthatólag meg akarja vetni lábát a felolvasztó törekvésekkel szemben. Azért ő is bíz benne, hogy a korszellelem, „mely mintegy előhírnöke a messiási kornak”, a zsidókat fel fogja szabadítani.

Fischer Sámuel²⁰ párbeszédformában írt érdekes füzetek egyik szereplőjén át szintén hangot ad a csalódásnak. E szerint a magyar szereti az izraelitát, „de csak mint izraelitát”: azaz vagy a bőrös padláson, vagy a gyapjas kamrában, de magasb körökben semmi módon nem szívelheti. Némely nemes magyarjainra nézve nincs kellemetlenebb, mint mívelt izraelita [...] saját füleimmel hányszor hallám, midőn igen jeles, tekintélyes urak azon bosszankodtak, hogy hittársainkat a magyaroktól alig lehet megkülönböztetni és nagy rosszallással érinték, hogy a zsidók a legmerészebb tolokodással fúrják be magukat a magyarok társaságába [...] így véleményem szerint legjobb, ha csak Isten akaratára törekszünk, azaz: olyanok maradjunk, miké általa teremtettünk: engem izraelitának alkotott és egész éltelen át is az maradandok. Hazámnak majd ott szolgálndok, hová állíttatni fogok: előre nem szaladok, hogy vissza ne toljanak.” A szerzőnek magának véleménye összeegyezteti e keserű elzárkózás álláspontját a mindenáron magyarrá lenni akaró zsidó nézetével: „éljünk a korszellemmel, de csak annyira, hogy szent vallásunk csorbát ne szenvedjen; hódoljunk a vallásnak, de azért ne zárjuk ki magunk a nemzetek köréből, mert különben kiemeltethetnénk a súlygyenből...”

Hiába volt a véráldozat a forradalom idején, az összes régi vádak visszatértek. Neumann Vilmos²¹ volt honvéd keserűen vitázik a felfogással, hogy a zsidók nem jó magyarok, s csak akkor érdemlik meg majd az egyenjogúsítást, ha nevelésük majd befejeződött. „A magyarok között lakó zsidók mind magyarul beszélnek, s gyermekeik anyanyelve csak magyar.” A minisztérium kinevezésekor a

zsidók is kitűzték a nemzeti zászlót, bár itt-ott sárral dobálták meg zászlóikat. „Avagy vonakodtunk-e a magyar ruhaviseletet elfogadni, ha csak le nem tépték rólunk?” „A magyar főnemességen kívül éppen csak a zsidó leginkább pártolja a magyar irodalmat; márcsak Pesten is több magyar könyv található zsidó házakban, mint a becsületes debreceni cívisesknél.” Épp ezért a magyar-zsidó egyenjogúsítását nem hatalmas külföldi rokonok támogatásától reméli, hanem a nemzet méltányosságától. „Szegény boldogtalan hazám! – így nevezlek zsidó létemre is s így nevez minden bajtársam [...] mielőtt igazságot kérsz, légy tennmagad igazságos.”²²

A zsidó reformmozgalmak csalódottsága sehol sem szólal meg olyan groteszkül és egyben fájdalmasan, mint Koricsáner János, „született izraelita, ki már sok év óta keresztény” füzetében: *Kiáltó szó a pusztaban, vagy pedig miképen mozdíthatjuk elő az emberi nemnek boldogságát?* (Pest, 1862. 54 l.) Koricsáner Morvában született, tizenhat éves korában jött Magyarországra, itt végezte a preparandiat, megtanult magyarul és németül, tizenöt

KIÁLTÓ SZÓ

A PUSZTÁBAN,

VAGY PEDIG

MIKÉPEN MOZDÍTHATJUK ELŐ

AZ EMBERI NEMNEK

BOLDOGSÁGÁT?

KORICSÁNER JÁNOS,

ki már sok év óta keresztény.

PEST.

NYOMATOTT GYURIAN JÓZSEFNÉL.

évig mint izraelita tanító működött, 1846-ban keresztény hitre tért, s azóta nem kap állást. A papok sem nevezik őt kereszténynek, s abban az esetben sem nevezik ki tanítónak, ha ő az egyetlen pályázó. „Úrnapján oltár van az érseki udvarban; én szintúgy, mint a többiek be akarok menni a körmenettel, és a kapun álló portás rám támad 1000 ember előtt, »vissza zsidó!«, noha jól tudja, hogy már régóta nem vagyok az, és noha naponként bejárok a kastélyba, két papot (a titoknokot és a jegyzőt) tanítani franciára.” A templomszolga ráuszítja a gyerekeket, hogy kiabálják utána: „zsidó”. A tizenöt éves korában kitért Kohn Ferdinánd is csak huszonöt év múlva kapott egy silány pusztai tanítóságot, s harmincöt év múlva is zsidónak hívják, sőt így hívják a gyerekeit is. „Ah! – fohászkodott ő –, zsidó nemzetből való tanítót – hacsak nem valami lángész, mint Ballagi (Bloch Mór) – felette igen nehezen vesznek be, mint ön is tapasztalja.” „...három szinte olyan szerencsétlen tanítóra akadtam, kik izraeliták voltak, megkeresztelkedtek, és szinte, valamint én, elhagytak.” Mert „igenis – vonja le a tanulságot – kis száma nagyon a keresztényeknek! Legtöbben csak névszerént keresztények.” Mert csak igazán keresztény, „az, ki Krisztust és az ő oktatásait igen nagyon tiszteli gondolatlanul, szóval és cselekedettel.” Krisztus szerint minden nemzetbelit szeretni kell s mégis „Tót nem ember«, »vad rác«, »buta oláh«, »büdös zsidó«. Ezek közönséges kifejezések. Kivált ami a zsidókat illeti, azok sokak előtt olyanok, mint a páriák Indiában a polgárok előtt. Sőt még akkor is megvetik a zsidót, ha kikeresztelkedik és Krisztus parancsolatja szerint él. Fájdalom! ez énrajtam történt. 15 esztendeje, hogy keresztény vagyok [...] még most sincs szolgálatom. Több helységben keressen kimondták az esküdtek: »Nem kell nekünk Olyan, ki zsidó volt. Zsidó arcvonásai vannak.« De még mennyi sértéseim voltak... a zsidó arcvonásaim miatt! Még akkor is, mikor tudták, hogy már régóta nem vagyok zsidó, mégis zsidónak csúfoltak. Valyon keresztények azok? Nem bizony! ha mondják is magokat keresztényeknek és megvetik a zsidókat. Nagy gonoszság az, sőt következetlenség az, valakit azért, mert zsidó anyától született, megvetni. Hiszen Jézus Krisztus is zsidó anyától született.”

Zsidó folyóiratok is keletkeztek. 1858–1867-ig él Lőw Lipót magas tudományos színvonalú, német nyelvű folyóirata, a *Ben-Chananja*. Lőw ekkor már

évek óta szegedi rabbi. Itt is fő gondja az iskolák színvonalának emelése. Itt írja tanulmányait, a zsidó tudomány első értékes hazai termékeit. Elsőnek kutatja a magyar zsidóság történetét, de főképp a talmudi régiségek területén búvárkodik. Idevágó két nagyobb értekezése: *Graphische requiiten und Erzeugnisse bei den Juden* és *Das Lebenalter in der jüdischen Litteratur*, a zsidó esküőről, a rabbi szerepének történetéről, a zsidó házassági szertartásról stb.²⁵ A *Ben-Chananja* címében megnevezett nagy zsidó írástudó – mint a szerkesztő az

első szám egyik jegyzetében megmagyarázza – a második században élt, s mint az arany középut embere, a zsidó közösség újjáalakulásában a simulekony, engedékeny, engesztelékeny elemet képviseli. A mély és alapos tudományosság, mellyel a *Ben-Chananja* a zsidó múltba merül, maga is mutatja, hogy a negyvenes évek forrongásának vége, a zsidóságban újból feltámadt a megmaradás akaratja. *Orthodoxie und Reform* (1861) címen kifejti, hogy az elnevezés rossz, hisz az úgynevezett reform nem az igazhitűség ellen harcol, „a rend harca ez a ren-

detlenség, az ízlés az ízléstelenség, a műveltség a műveletlenség ellen” a szertartás terén. A lap munkatársai közt olyan nevek szerepeltek, mint Luzzatto (Padua), Buber Salamon (Lemberg), Adolf Jellinek (Bécs), Joseph Derenbourg (Párizs) stb. A hatvanas években a *Ben-Chananja* hetilappá alakult át, s főképp az emancipáció újból időszerűvé vált ügyéért harcol – 1867-ben megszűnik. Mint látni fogjuk, szerkesztője is visszavonul – bár 1870-ben még kiadja, elsőként hazai rabbijaink közt, zsinagógiai beszédeinek gyűjteményét.

Terjedelmére és tartalmára egyaránt jelentéktelen német nyelvű lapocska a *Der Carmel*, amelyet dr. W. A. Meisel pesti főrabbi szerkesztett (1860–1861). Vezércikke szerint a vallási élet megerősítését tűzi ki céljául; a magyarosodás kérdésében az az álláspontja, hogy nem lehet a hazát fenntartás nélkül szeretni, míg erre okot nem adott.

Az első és egyelőre egyetlen magyar nyelvű zsidó folyóirat a *Magyar Izraelita*, amelyet 1861–1862-ig dr. Rokonstein Lipót rabbi szerkeszt Mezei Mórral, 1862–1868-ig Tencer Pál. A lap címe és nyelve egyaránt sejteti, hogy társaitól eltérőleg főképp a magyarosodásért küzd. E folyóirat létezése a röpiratoknál is meggyőzőbben bizonyítja a hazai zsidóság rohamos magyarosodását, hiszen nem jelenhetett volna meg, ha nem lett volna kellő számú magyarul tudó zsidó olvasója. S míg a magas tudományos színvonalú *Ben-Chananja* az egyetemes zsidóság tudományos elitjének készül, a *Der Carmel* pedig vékonypénzű kis lap volt, mely egyévi fennállás után megszűnt, a *Magyar Izraelita* 1861–1867-ig – mikor egy csomó új folyóirat váltja fel – sok munkatárssal a közönség látható élénk részvételével szerkesztett eleven kis hetilap volt, mely a kor magyar-zsidó törekvéseit jobban fejezte ki társainál. Valóban, Rokonstein arra buzdít, hogy legyünk „magyar izraeliták: ruházat [!], nyelv és névre nézve” (I. évfolyam 3. sz. 20. l.). A munkatársak is azt javasolják, hogy a pesti zsidó hitközségben „Az előjáróság minden tagja legyen elismert hazafi. Minden előjárósági tag bírja tökéletesen a magyar nyelvet” (I. évfolyam 5. sz. 38. l.), hogy „Minden városban alakuljon egy társaság, mely művelt keresztények- és zsidókból áll. E társaság feladata legyen a zsidó és magyar családi életet egybeolvasztani” (I. évfolyam 4. sz. 29. l.), helytelenítik, hogy a XVIII. században és a XIX. század első évtizedeiben minden jobb hitközség Lengyel- vagy

Oroszországból hozott pappal akart tündökölni, az utolsó évtizedekben pedig németországiak serege szállta meg hazánkat (I. évfolyam 9. sz. 70. l.), ideje, mint erre többször visszatérnek, magyar „papondá”-t, rabbiszemináriumot létesíteni. Mezei Mór okosan írja az emancipációról: „A törvény meglesz – idomítsuk hozzá társadalmi életünket; – nehogy később a törvény idomuljon a társulathoz, s a külön testre külön szabványokat mérjen! A szerves testbe nyomult idegen ék onnan könnyen ismét eltávolítható, de ha az idegen anyag felolvadt, a szervezet alkatrészévé vált – nemigen lehet a vérparányokat kiszedni!” (I. évfolyam 16. sz. 122–123. l.) S a magyarosodás megint együtt jár a vallási hagyományok megvetésével, nem meglepően, hiszen mindkét jelenség ugyanannak a törekvésnek, az asszimilációnak megnyilvánulása. Bródy Zsigmond szinte gyűlölködő gúnnyal ír a lapban a haszidizmusról s országos nevű vezéréről, Lichtenstein Hillél szikszói rabbiról: „Hát láttam. Láttam saját szememmel és hallottam saját füleimmel. Megelőzte őt nagy híre és szájról-szájra járt eljövételének örömujsága. A szikszai rebbe, a szikszai rebbe! Komaságot vállalt egy szegény bőrkereskedőnél és ittlétekor, szombaton, a nagy templomban hallatta magát. A templom zsúfolásig tele volt. Itt voltak ők, lovagok és apródok, egy sem hiányzott közülük. Láttuk a búzavásári chosidot, aki napról-napra csupán az ottani, a fürdőház közelében létező templomot látogatja; láttuk a csabai balbost, ki nagy mévinje a jó dróséknak és amellett még arról is áll jó hírben, hogy idegen mellényzsebekben nem kevésbé otthonos, jelen volt itt mind, ifja és örege, apraja és nagyja. És a rebbe szólt. Nekem beszédjének egész folyamatában kiváltképp kettő tűnt fel. Feltűnt elannyira, hogy lebilincselte egész figyelmemet. Az egyiknek sopran hangja volt, a másik mély bassusban dicsérte Urát. Mintha csak a contrapunct szabályai szerint hallatták volna zengedező hangjaikat, oly egymásba folyólag, oly összhangzatosan, oly remek tactus szerint működtek. Két orr volt az, kiegészítő attribútumaival, két vörös kockás zsebkendővel... Kezdetben csupán a mezzosoprán fölött rendelkező orr nyerte meg kiváló érdekeltségemet. Valóban nagyon szép hangszer volt. Hosszú, nyúlánk termetű, tövében egészen szűk és csak alján kissé kiszélesedő. Ha szárnyai fölfúvódtak, hangja olyan elegicus, oly szomorú bágyadtságú volt. Mintha csillagsugáros néma éjjelen mesterujj pengeti tá-

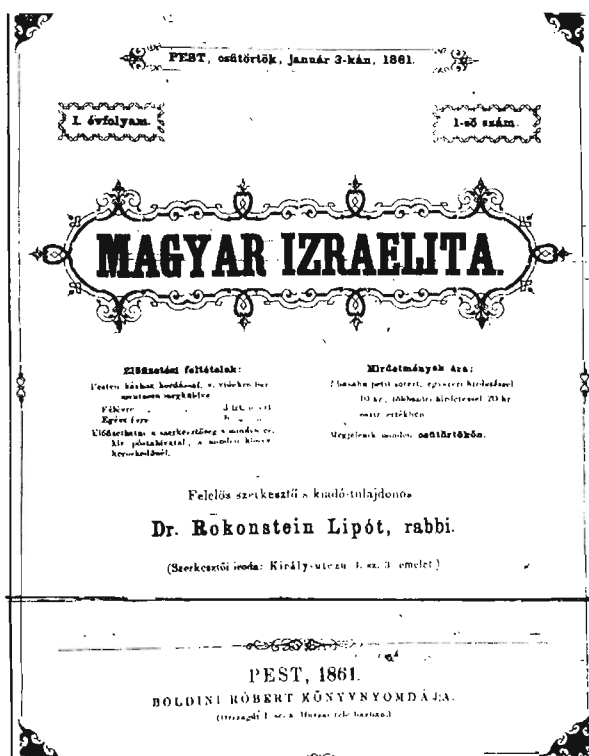
volról a doromb olvadékony húrjait! Kiváltképp adagiója volt rám nagy hatással! De midőn belemordult a mély basszus, azzal a vízözön előtti, emberi fül még nem hallotta, rémesen kongó hangjával, elfeledtem a bágyan zengő adagiót...” (II. évfolyam 37. sz. 312–313. l.) Egy felekezeti lap így ír le 1861-ben egy zsidó istentiszteletet... 1866–1868-ig jelenik meg Fischer (Halász) Nátán *Izraelita Magyar Néptanítója*, melyet a beköszöntő szerint az tett szükségessé, hogy most már majd’ minden hazai zsidó tanító beszél, sőt ír magyarul.²⁴

Azért a csalódás ellenére a zsidóság összeforrása a magyarsággal tovább haladt. Az 1861-től megjelenő versek színvonala elárulja, hogy a magyar zsidóság egyben közelebb került az európai műveltséghez is. Míg a negyvenes évekbeli zsidók szárnypróbálgatásai magános férfiak kísérletei voltak, most egymás után jelennek meg magyar verseskönyvek, kimondottan a zsidó közösség számára. Időrendben első közöttük Tatay Adolf *Izraelita vallásos énekek a nyilvános isteni tisztelet, az iskolai és a házi ábítat számára* című imakönyve; (Friedmann Mór, pesti főkantort hangjegyeivel, 1861), melyek közül templomainkban ma is éneklük az „Ájtatosan borulunk le Most Előtted Szentek Szentje, Hallgatni

bölcs igédet” kezdetű dalt. 1863-ban lát napvilágot Rosenzweig Salamon, *Több költészeti munkák szerzőjének műve: Ima és szavalmányi könyvecské ifjabb és serdültebb zsidó növendékek számára* (Pest, 32. l.), mely azzal akarja előmozdítani a magyarosodást, hogy magyar nyelvű imákat ad a zsidó ifjúság kezébe. Neumann Salamon *Olvasókönyve feljebb író iskolák számára* (1864) előszava szerint a magyar nyelvtanítás megkönnyítésén kívül zsidó szellemű olvasmányokat óhajt nyújtani. Bacher Simon „*Éljen a király!*” *Szent hangzatok Őfelsége I. Ferencz József megkoronázatáának ünnepélyére* (1867) címen ad ki egy héber verset s annak magyar fordítását. A zsidók is vigadnak – írja a koronázás alkalmából,

„... bár bonfsijogban itt nem részesülnek;
De mert örvend a bon, hát ők is örülnek.
Csak az fáj szívüknek, hogy noba, mint bárki,
Mindeneknél főntebb tartják a bon javát;
Mégis a hazának nem buzgóbb polgári
Között és közöttük még mindig fenn a gát.
Hontalan bolyong a zsidó e hazában;
Gúnyyal, megvetéssel illetik, – s hiában.”

Kohányi Sámuel *Legújabb dalkosorúja* (70 új gyermekdal, tanodák, családi körök és óvodák számára, Lampel, 1867. 72 l.) a maga roppant gyámoltalan módján már az új hivatalos szemléletet fejezi ki, mely megint optimista: „Zsidó vagyok vallásomra, Ám magyar szülött hazámra. Int az óra, itt az idő A hazáért halni dicső. Ha ugyan sok gyűlölnék kél, És ha minket idegennek ítél, Megcáfoljuk azzal szavát, Hogy mi is védjük a hazát [...] S így tudjuk, hogy ők magukba aztán térnek, Kik rólunk balul ítélnék. Tudjuk, aztán felkarolnak azok minket, Nem vetik meg soha nemzetségünket.” Kohányi Sámuel *Első hangoztató és olvasókönyv a magyarországi izraelita népiskolák számára* (kiadja a Pesti Izraelita Magyar Egylet) című könyve ilyen mondatmintákat tartalmaz: „Én kis koromban csak oláhul beszélhettem, de később csak magyarul beszéltem.” „Én németül is beszélhetek, de azért mindig csak magyarul beszélek.” „Én tótul is beszélhetendek, de azért mégis csak magyarul beszélendek.” A *Honisme és hazaszeretet* című olvasmányából: „Laknak ám szép hazánkban olyanok is, kik nem beszélnek magyarul, p. o. horvátok, szerbek, oláhok, németek, csehek, tótok és más ajkiúk is [a zsidókat nem említi], de ezek mindnyájan a mi szeretett testvéreink.”

S fellép e korban három fiatalember is, akik számára magyar voltuk már magától értetődő, akik láthatóan elsajátították már a modern európai műveltséget, s ezenfelül az egykori magyar irodalom szintjén állnak. Az egyik az erdélyi származású Farkas Albert, aki huszadik életévét töltötte be, mikor a Nemzeti Színház bemutatta egy drámáját (*Nápolyi Anna*); később egy költői beszélyét az Akadémia dicsérettel tüntette ki. 1870-ben az ortodoxok mozgalmának vezére s pesti hitközségük megszervezője volt. Verseiben a zsidó élet vallási oldalának kifejezője:

„örök Isten, világok Istene,
Van-e porczem, mely át ne érzene,
Fű-szál, a mely ne tudja létedet?
Bogár, a mely ne áldja nevedet?
Tud rólad az éj árnya és a nap,
Csak az ember legyen tudatlanabb?”
(Istenhez, *Magyar Izraelita*, 1863. szept. 4.)

Bródy Zsigmond a *Neues Pester Journal* későbbi szerkesztője, a Bródy Adél-gyermekkorház megalapítója, főrendiházi tag, 1861-ben huszonegy éves korában versekkel lép a porondra (*Az országgyűléshez – Költemények*, Pest, 1861. Wodianer ny. 32 l.), amelyekben a zsidóság társadalmi–politikai törek-

véseit szólaltatja meg. „Szabadságot kér hangos szavatok”, mondja egyik költeményében, s így folytatja: „De soh’s szabad elfelejteni, Ki mást börtönbe hagy elsinleni, Az szabadságot nem is érdemel.”

A harmadik fiatalember Kiss József egy a legtehetségesebb magyar zsidó verselő, akit egy Arany János méltatott arra, hogy egyik kötetéről bírálatot írjon:²⁵ Ormódi Bertalan (1836–1869) Miskolcra származott, a kevés magyar jellegű város egyikéből, ahol elég nagyszámú zsidó lakott. Innen származott kivülről Heilprin Mihály, Bródy Zsigmond, Mezei Mór, itt látogatta a jesiva padjait Kiss József, s a város ilyenformán az ébredező magyar zsidó irodalom első gócpontjának tekinthető. A fiatalon elhunyt Ormódi nagy könnyűséggel és bőséggel születő ötletes verseiben a zsidóság már nem egyetlen téma, csak egy a sok közül. Az első magyar zsidó költő, aki már szerelmes verseket is ír. De verseit, politikai kiadványait s egyetlen drámáját egyazon érzés fűti, a szabadság imádata. Belső és külső életének mintegy kulcsszava ez. Észébe sem jut, hogy a szabadság azért is érték, mert hasznos a zsidóságra nézve. Feltétlen érték a szemében, önmagáért az. Szinte vallásos imádatban részesíti. Nevében lelkesít és ostromoz. Ormódi az első abban is, hogy *Zsidó arisztokrácia* című, művészileg kevésbé sikerült regénykísérletében szigorú kritikával mutatja be a gazdag zsidók pénzimádatát.²⁶ Szilaj nacionalizmusa és meg nem alkuvó természete ellentétbe sodorja a kiegyezési kor politikájával. Ez lehetett az oka, hogy magára maradván halt meg, és csakhamar teljesen elfeledték. Egy nemzedékkel megelőzte a zsidóság fejlődését.²⁷

A sikeres kikeresztelkedésnek egyik érdekes és ritka esete Bloch-Ballagi Mór. Egy határszéli rutén faluban született, gyerekkorában a jiddisdeutsch nyelvet beszélte, idétlenül gesztikulálva. Könyvből tanult magyarul, mégpedig Verseghy elavult nyelvtanából. Zsidó volta miatt nem vették fel a műegyetemre. Roppant nyomorban töltött évek után, melyek az összeomlás szélére juttatták, az irodalom terén – Eötvös József buzdítására – 1840-ben lép fel *A zsidókról* írt röpiratával. Nagy sikere van bibliafordításának.²⁸ 1841-ben *Nyelvészeti nyomozások* címen az Akadémián fejtegeti, hogy a magyar nyelv magasabban áll, mint a kínai és semita nyelvek, 1844-ben *Ungarisches Levebuchot* ad ki a legjobb prózaíróinkból magyar nyelvtana kiegészítésére. Miután 1841-ben az Akadémia első zsidó levelező tagjává választja, mint néhány évvel előbb

keresztény, most zsidó részéről éri sérelem. Maga fia, Ballagi Aladár beszéli el,²⁹ hogy a Pesti Hitközség az apja által javasolt rabbiszeminárium³⁰ céljaira „a tőle méltán várt ezrek helyett – száznegyven váltóforintot szavazott meg [...] Az a nap, melyen egy »Protokolls-Extract« tudatta vele a hitközség szűkkeblű határozatát, szilárdul elhatározta végképp ott hagyni azt a felekezetet, mely akkori önzése és kasztszerű elzárkózása miatt az ő messzevágó terveit [...] eszméit sehogysem tudta és még kevésbé akarta nyomon követni.” A vita tárgyi részében az idő Ballaginak adott igazat, hiszen a zsidóság hét év múlva tudvalevőleg mégis felállította a magyar-zsidó papnövelvét, és másfelől Ballagi Aladár közlése, ha eufemisztikus fogalmazásban is, beismerése Lőw Lipót már idézett vádjainak, hogy Ballagi nem vallási meggyőződésből, hanem karrierje kedvéért keresztelkedett ki. Valószínűleg egyik sérelmét sem feledte el, de elindult abba az irányba, amely könnyebb és több lehetőséget kínált neki. 1843-ban evangélikus hitre tért. Nem lehet viszont tagadni, hogy kitérése után komoly tudományos munkát folytatott, de világnézeti és teológiai téren olyan elvekre igyekezett jutni, amelyeket becsületes hittel hirdethetett. Vallástu-

dományi kérdésekben a szabadszellemű thübingeni iskola tanítványa. Előbb szarvasi evangélikus gimnáziumi, később protestáns teológiai tanár lett Kecskeméten, majd Pesten, közben országgyűlési képviselő is. Krákogó hangja megszépült, s magával ragadó lett az állandó lángtól, mely Ballagit fűtötte.³¹ A szabadságharc alatt ő fogalmazta Görgey és a hadügyi kormány proklamációit, Hamburgban álnév alatt megjelent *Die Protestantenfrage in Ungarn und die Politik Oesterreichs* című röpirata Széchenyi *Blickje* mellett a leghevesebb támadás a Bach-rendszer ellen. 1858-tól a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapokat*, 1861-től a *Házi Kincstár* című protestáns családi lapot, 1869-től a *Protestáns Tudományos Szemlét* szerkeszti. Része van a magyar protestáns teológiai irodalom magasabb színvonalra emelésében. Harcol a protestáns ortodoxia és az ultramontanizmus ellen, lándzsát tör a Baur-féle thübingeni iskola bibliakritikai elvei mellett, összhangba akarja hozni a vallást a modern műveltséggel. Fáradhatatlan munkás, kitűnő tanár, feltűnően sok irodalmi vitában vesz részt.

Tudományos tevékenysége a nyelvészet és a teológia terén mozog. Német–magyar szótára, melyet csak a „Ballagi”-nak neveztek, sokáig legjobb volt a maga nemében, elkészítette a magyar nyelv teljes szótárát, papjelöltek részére megírta a *Héber nyelv elemi tankönyvét*, 1856, találó érvekkel harcolt a túlzott és helytelen szógyártás ellen (*Nyelvújítás és nyelvrontás*, 1857), az esetleges ellenvetésre, hogy az ő szótárában is előfordulnak rossz új szavak, a szótárírók hivatására való hivatkozással felel, amelyhez a használatos rossz új szavak feljegyzése épp úgy hozzátartozik, mint ahogy a bibliotekáros besorozza könyvtárába a rossz könyveket is. Találó érvekkel harcol azonban az ortológia nyelvi öngyilkossága ellen is (*Szókészletünk ortolog szabályozása és az iskola*, 1890).

Míg a nyelvújítás és ortológia harcában higgadt középúton jár, a lelki szabadság kérdésében nem ismer megnyugvást. Nagy része van a Magyarországi Protestáns Egylet megalakulásában, mely a lelkeket szeretetben egyesíteni, nem „érthetetlen dolgok miatt egymástól elidegeníteni” törekszik, ezért a vallási életet összhangzásba hozza a művelődéssel, a vallást tehát nem tekinti dogmarendszernek, s minden komoly tudományos vizsgálódás részére szabadságot követel. A bibliai iratok hitelességét nem abban látja, mintha valóban állítólagos szerzőiktől erednének, hanem hogy akárkik ír-

BALLAGI MOR

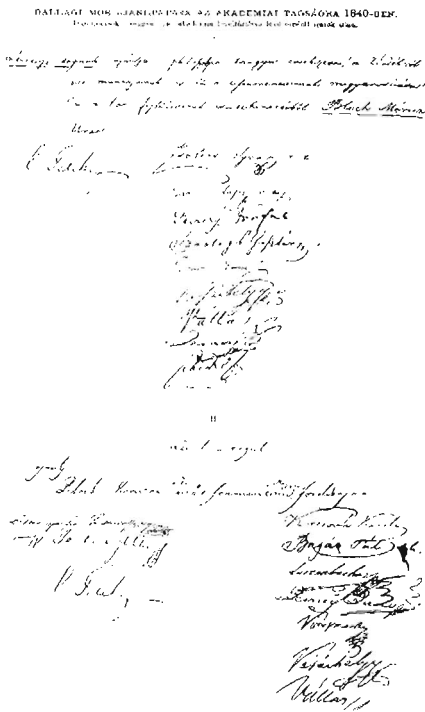
ták is, isteni ihletettségben írták.³² A zsidóságról valóságos rajongással emlékezik meg: „Egyetlen egy nemzetet ismerünk a világtörténelemben, melynek a gondviseléstől, úgy látszik, kizárólagos hivatásul jutott, hogy minden egyéb emberiségi célok félre tevésével a valláseszme kifejtésére fordítsa összes erejét [...] A zsidó nemzeti élet több mint ezeréves folyama alatt Istentől ihletett férfiak szakadatlan egymásutánban mind világosabban hirdetik, hogy jog és az örök igazság isteni elvének uralkodóvá kell az egész emberiségben lennie [...] A kis Izrael első a világ népei között, mely jövődjét az emberi nem haladásával teszi kapcsolatba és az emberiség jövőjének nagy-szerű körvonalaiban magas rendeltetése végcélját szemléli.”³³

Bámulatos a fesztelen merészség, ahogy neofita létére a kálvinista teológia legkényesebb kérdéseihez is hozzányúl; mint ha rég otthon volna egyházában, még ki is tanítja új hitsorsosait, hogy milyen az igazi protestantizmus. Mint pap és hívő, írja, ő is ragaszkodik az elfogadott kontessiókhoz, mint tudós azonban néha azoktól eltérő nézetekre jut; ilyenkor persze mindig tudja és megjegyzi, hogy nézete egyéni nézet. Victor Hugót idézve lelkesedik a „szabad gondolat királyi méltóságáért” és Strauss *Jézus életéért*, bár az utóbbit inkább bátorságáért, mint tételeiért becsüli.³⁴ A tudományt tiszteli, akár egy „szabadgondolkodó” zsidó; 1870-ben már inkább a tudományt, mint a Bibliát tekinti irányadóul. „... valamíg a Biblia oly könyvül tekintetett, mely a tapasztalati tudományokat is szabályozza, a tudomány szabad fejlődéséről szó sem lehetett, s a társadalom értelmi haladása meg volt nehezítve.” Bízik benne, hogy a darwinizmus előbb-utóbb teljes bizonyítást nyer. Lelkesen fejtegeti, hogy az emberiség végre kezdi megelégedni „a különböző vallások alapján isten nevében annyi századok óta űzött garázdálkodást”, s reméli, hogy a tudomány örökre kiűzi „az olyan istent a [...] felvilágosodott elmékből...”, akinek parancsára a nemzetek egymást marcangolják. Igazat ad Schiller-

nek: „Welche Religion ich bekenne? Keine von allen, Die du mir nennst. – Und warum keine? Aus Religion.”³⁵ Működésének fő tartalma: harc a gondolkodás szabadságáért. Fia, már idézett cikkében, azt mondja róla, hogy „... Ballagi Mór, ki természetétől fogva szabadnak, türelmesnek és felvilágosultnak született: tulajdonképp protestánsnak született”. El kell ismernünk, hogy az idézetekhez hasonlóan merész tételeket, amelyeket Ballagi mint protestáns teológiai tanár vallott, a Rabbiszeminárium professzoraként aligha hirdethetett volna. De

ez nem változtat azon, hogy e tételek szelleme úgyszólván teljesen azonos a tudományhívő művelt magyar zsidó szellemével.

Az önkényuralom idején, mikor Magyarország részben a külföldtől várta rendezetlen közjogi helyzetének megjavítását, nagy szerep várt azokra a magyar publicistákra, akik nyelvismereteik segítségével befolyásolni tudták a nyugati közvéleményt. Néhány zsidó hírlapíró így jut ebben az időben nagy jelentőségre. Az emigrációban Horn Ede német és francia nyelvű újságcikkkel és röpiratokkal küzd a magyar függetlenségi ügy igazáért. Újságcikkei a *Journal des Débats* előkelő hasábjain is megjelennek. A pesti reformhitközség volt rabbijának közgazdasági tekintélyét

csakhamar Párizs is elismeri. Az abszolútizmus korának legkülönb magyar ismerője, Berzeviczy Albert szerint „Horn Edének, ki Párizsban nagyon előkelő publicisztikai állást foglalván el, tollát lelkesedéssel bocsátotta a magyar ügy szolgálatába”,³⁶ volt nagyobb része abban, hogy a külföld nagy érdeklődéssel és tájékozottan figyelte a magyarság küzdelmeit. A kiegyezés után Jókai hazahívja. Kipróbált hazafisága és komoly érdemei ellenére csak több kudarc után sikerül mandátumhoz jutnia. Végül kereskedelmi államtitkárrá nevezik ki, de néhány hónap múlva meghal. Mégpedig, ami azóta is ritkán történt meg magyar kereskedelmi államtitkárral, olyan szegényen, hogy családjáról a király

HOFFER

volt kénytelen gondoskodni. Ekkor derül ki, hogy a nagy tehetségű és sikeres publicista és közigazdász talán mégsem volt más, mint zsidó slemil, aki csak a tudományos elméletek világában van otthon.

Noha 1867 után évtizedekig szerkesztette a *Pester Lloydot* és elég jelentős politikai szerepet is játszott, mégis már itt kell bemutatnunk Falk Miksát,³⁷ mert egyénisége a tárgyalt korban alakult ki, és működése is a kiegyezést megegyező időszakban volt a legfontosabb. Apja művelt pesti kereskedő, aki már közgazdasági cikkeket írogat német lapok számára. Maga Falk Miksa csodagyerek, tizennégy éves korától dolgozik pesti magyar és német folyóiratokba. A forradalom után Bécsben tűnik fel, ahol huszonegy éves fővel a *Wanderer* vezércikkírója. Ott a külföldet győzi meg a magyar ügy igazáról, a *Magyar Sajtóban* és *Pesti Naplóban* a magyar közvéleményt bátorítja. A kornak Kecskeméthy Aurél és Falk Miksa a két legtehetségesebb bécsi magyar publicistája, de míg amaz cinikusan kiszolgálja a magyarelles politikát, ez mindig hűséges kifejezője a nemzeti közvéleménynek.³⁸ 1898-ban lefordítja Kiss József *Az ár ellen* című költeményét. Ha a zsidósággal való együttérzés nem halt is ki belőle teljesen, tollforgató kortársai közt a jelek szerint

benne volt a legkevesebb ragaszkodás népe hagyományaihoz s a legkevesebb megbántottság. Korán kikeresztelkedett. Szüleihez való viszonyában nincs meg a tipikus nemzedékhasadás, hiszen neki nem kell szembehelyezkednie apja életformájával; folytatja azt. Valóban máig sem volt még talán magyar zsidó újságíró, aki olyan tökéletes harmóniával és sikerrel tudott volna beleolvadni a magyar életbe, mint ez az erősen zsidó külsejű, csúnya arcú férfi. S ha az utókor talán a tehetségeseké is, a jelen siker mindenestre a harmonikus lelkű embereké. Gróf Mikó Imre szerint az önkényuralom idején „a magyarságban az Fk. tartja a lelket”.³⁹ „Nem vette soha könnyen feladatát – írja róla a kor egyik legalaposabb ismerője⁴⁰ –, behatolt a tárgy minden szövevényébe, csak arra vigyázott, hogy hírlapi cikkének hangját megkülönböztesse a disszertáció modorától. Bámulatos simulékonysággal alkalmazkodott cikkei megjelenésének helyéhez és idejéhez; világos okfejtés, élc, adoma és ifjúkori ideáljaira emlékeztető érzelmesség, mint Kemény mondotta, kellemes módon vegyültek Falk cikkeiben.” Így lett az önkényuralom korának legnépszerűbb publicistája. A magyar újságíró ebben az időben csak

FALK MIKSA.

üldöztetésben részesülhetett, ha a magyar alkotmányért harcolt; Falk maga is ült három hónapot egy cikke miatt, de azért nem ingadozott egy pillanatig sem. A külpolitika kérdéseiben, mely ez idő tájt igen népszerű tárgy volt Magyarországon, senki sem tudott úgy tájékoztatni, mint ő. A külföldi tárgyba minduntalan beleszótt a hazai vágyakat, követeléseket és sérelmeket. Olykor kikérte Kemény szerkesztői tanácsait, de ő volt a népszerűbb, mert a külpolitikát merészebben kapcsolta össze a magyar politikával. A történelmi jogot senki sem védte nálunk olyan bátorsággal, mint ő 1859. december 6-i cikkében. Schmerling centralizáló irányával szemben ő ajánlja először a dualizmust: azt a megoldást, mely szerint e kiegyezés később valóban létrejött. Sokan a Monarchia legnagyobb hírlapírójának tartották.⁴¹ Okoskodás helyett lehetőleg anekdoták, bonmot-k, konkrét adatok, vonások segítségével jellemzi a dolgokat, művészete ezek megválasztásában áll.

Széchenyi István 1859-ben levelet ír Lonovich érsek titkárának, hogy „Falkot élve vagy halva vigye ki a döblingi barlangba”.⁴² Falk ezentúl hetenkint háromszor kilátogat a legnagyobb magyarhoz, ő közvetíti Széchenyi találkozását is Schmerlinggel. Könyve, melyet később Széchenyi utolsó évéről és haláláról ír, elsőrangú történelmi okmány, írói tollal megírt, átértzett mű, szóban, színben, vonatkozásokban dús leírásokkal, a politikai helyzetek és a lelkiállapotok kiváló elemzésével, azzal a finom érzékkel a hős iránt, amely csak szeretetből eredhetett. Minden bizonnyal nemcsak publicisztikai jelentősége, hanem szerény viselkedése és gyengéd tapintata, sértődöttség és sértőkedv nélküli, hiúságtól, feltűnési ingertől mentes modora is – amelyet később írt visszaemlékezéseiből is mindig kiérzünk – részes benne, hogy a kor legnagyobb magyar államférfiai: egy Széchenyi, egy Deák, Kemény, Eötvös, id. Andrássy Gyula barátságukba fogadták. Nem kisebb ember, mint Deák Ferenc ajánlotta az Akadémiába. Erzsébet királynőnek 1867-ig magyar nyelvmestere volt. Első tekintetre csúnya arca megszépült, ha megszólalt, a szeméből sugárzó jóság, szelídség, szeretetreméltóság hatása alatt.⁴³

1868-tól harminckilenc éven át szerkesztette a *Pester Lloydot*, mindvégig a Deák-párt szellemében. Első cikke az emancipáció ellen szavazó három főurat támadta, de a lap a kormány, a katolikus főpapság, a katonaság és a gazdag zsidóság hivata-

los lapja volt. Ez alatt az idő alatt kormány nem alakult és nem bukott nélküle. Sikerének titka, hogy ő fejezte ki a mindenkori Magyarország vezető gondolatait; a döblingi remetétől kezdve Bánffyig, sőt Széll Kálmánig ő adott formát a politikusok gondolatainak.⁴⁴ Egyben buzgó tagja volt a képviselőháznak és a delegációnak, amelynek külügyi albizottsága elé huszonöt ízben terjesztett elő meszteri jelentéseket. De próféta csak addig volt nemzete szemében, míg Bécsben lakott.⁴⁵ Míg 1867 előtt a nemzet eltiport jogaiért küzdött, most a szabadelvűség elveiért s Magyarország külföldi elismertetéséért harcolt. Az önkényuralom alatt börtönt kellett szenvednie, most az ország egyik legnagyobb sajtóhatalma, de működésének igazi fénykora, mikor nem egy párt, hanem az egész nemzeti közvélemény benne látta a legjobb tolmácsát, az önkényuralom kora volt.

A fiatalon elhunyt Ludasy (Gans) Mór (1829–1885) már húszéves korában, 1849-ben az *Esti Lapok* szerkesztője, később Bécsben német nyelven küzd a kiegyezésért. Andrássy Gyula gróf a sajtóiroda főnökévé nevezi ki, és magyar nemesseget adományoztat neki. Névtelenül megjelent fő-

H. G. S. 1867

irodát. Gyorsírási tankönyveken kívül közgazdasági tanulmányokat írt a *Budapesti Szemlébe* (*Az első magyar vasút története*, 1883. stb.). 1868-ban az *Izraelita Közlöny*t szerkesztette. Zalai előnévvel nemesiséget kapott.

Simán és zajtalanul olvad be a magyar társadalomba a kitért Rózsaági (előbb Rosenzweig, szül. Sajólad, 1829–1886) Antal. Részt vesz és megsebesül a szabadságharcban, 1857-ben katolizál, és tanári állást kap a győri katolikus főgimnáziumban. Mint író lép fel, majd *Gombostű* címen irodalmi lapot szerkeszt (1862–1863). Bécsben töltvén ifjúsága egy részét, természetesen a tárca egyik magyarországi meghonosítója lesz. 1867–1872-ig fogalmazó a kereskedelmi minisztériumban, 1866–1868-ban Hatala Péterrel a *Szabad Egyház* című katolikus napilapot szerkeszti.⁵⁴ Első regényét, a *Küvárosi titkokat* – melyben különben egy zsidó uzsorás és szép és finom leánya is szerepel – Vadnai Károly és Balázs Sándor közösen írt hosszú cikkben támadta meg, meggyőzően bizonyítva, hogy ponyva.⁵⁵ Később, a nyolcvanas években már csak egy meghaladott ízlés emlékjelét látták Rózsaágiban, mint aki valaha számottevő tagja volt egy írói csoportnak, mely a szabadságharcot követő időkben volt népszerű. Ezek az írók humoristáknak nevezték magukat, de „Az élcek hajhászása erőltetettséget, mesterkéeltséget okozott”⁵⁶ náluk, túlhalmozták írásaikat cikornyákkal. Rózsaági dicséretére említjük meg, hogy mint a kor többi kitértjei, úgy ő sem fejtett ki ideges buzgalmat származása elfeledtetésére. Egy különben gyenge novellájában⁵⁷ elítélően ír a keresztény társadalom elfogultságáról, rokonszenven egy művel és finom zsidóról, de még nagyobb tetszéssel ennek leánya kitéréséről. 1863-ban megházasodott; felesége Csiktaplócai Bálintffy Etelka, írói nevén Hajnalka szalonjában Deák Ferenc s a magyar társadalom elitje fordult meg.

Melyikük volt „destruktív”? Helfy Ignác a turini száműzött, Falk Miksa különböző nagy magyar politikusok: Széchenyi, Eötvös József, Kemény és Andrássy mellett, Kónyi Manó szerényebb módon Deák mellett ugyanúgy az íródeák szerepét töltötte be, mint Andrássy mellett Ludasy Mór. Példájuk igazolja, hogy félig-meddig megfelelő környezetben a zsidó milyen önmegtágadó, alázatos hívévé válik a nemzet igazi nagyságainak, sőt az uralkodó társadalmi rendnek is. Mert a felsorolt publicisták, az egyetlen Helfyt kivéve, mind kormánypár-

ti politikusokat szolgálták ki, a csodálat és ragaszkodás szinte gyengéd hűségével. Az úgynevezett destrukciónak még csírája sem volt meg bennük. Lelkesedtek a magyar nemzetért s annak az államban játszott uralkodó szerepéért. De jó szemmel nézték a nemesség vezető rangját is. Egyáltalán, úgy meg voltak elégedve az állam és társadalom állapotával, hogy vezetésének módját csak helyeselhették. Helfy és Ormódi mint Kossuth hívei természetesen Magyarország nagyobb közjogi függetlenségéért küzdenek, de Szegfű egyelőre az egyetlen magyar zsidó író, aki (mint *Fenn és alant* regényében láttuk) az uralkodó arisztokráciánál többre becsüli a munkást és a polgárság fiait. Erkölcsei ítéletéből azonban ő sem von le politikai következtetést.

Végül – későbbre hagyva a már most fellépő fiatal tudósok ismertetését, akiknek működése később bontakozik ki – említsük meg azokat a zsidókat, akik mint *műfordítók* segítettek a magyar irodalmat külföldi sikerekhez. Zerffy, Ludassy, Falk mellett, akik csak mellékesen végzik ezt a munkát, szorgalmasan dolgozott Hermann Klein, a *Der Ungar* szerkesztője, az első zsidó magyar lapszerkesztő, a *Karthauzi, Abafi* stb. németre ültetője. Dux Adolfnak (1822-től 1881-ig), aki a *Pester Lloyd*-ban három évtizeden át ismerteti a magyar szellemi életet, fő hivatása a fordítás. Ő tolmácsolja először, már 1845-ben németül Petőfi és Eötvös József verseit, Katona *Bánk bánját*, Jókait stb. Az irodalomközi zsidó tolmácsok érdemes, szép sora következik utána.⁵⁸ Vasfi és Benkő, akik 1852-ben Braunschweigben adnak ki *Nationallieder der Magyarren* címen Petőfi- és más verseket, éppúgy zsidók, mint Petőfi hatvanas évekbeli német tolmácsai: Beck Károly és Ludassy, vagy a hetvenes években Neugebauer László, akinek lakása Gyulaitól Tolnai Lajosig legjobb íróink gyülekezőhelye volt,⁵⁹ és Schnitzer Ignác.⁶⁰ A magyar alkotások idegen nyelvekre ültetése, a magyar szellem külföldi érvényesülésének elősegítése mindmáig a zsidó írók egyik sajátos és értékes munkaköre.

S végre, 1867-ben elérkezett az emancipáció. Kívívása nem volt lakodalmas menet. Csak kínos huzavonák után, évek múlva sikerült. Az alkotmány nélkülség évtizedében császári, helytartósági, majd miniszteri intézkedések egymás után enyhítették a zsidóság helyzetét, az 1861-ben hosszú szünet után összeülő magyar országgyűlés mégsem volt hajlan-

nak ez időben nem volt elég széles értelmiségi rétege. Az egyetlen Horn Edét kivéve, aki azonban igen hamar a politikai és közgazdasági problémák felé fordult, senki sem jut elvi eszmélkedésekig. A hazai ortodoxia éppúgy nem keres új érveket a maga igazolására, mint a neológia; pörük nem is itt-hon fog eldőlni, hanem Németországban; Magyarország csak átveszi a háború eredményeit. A reformok úgyszólván csak beszivárognak hozzánk, mint Keletről a kaftános zsidók. Megkerülük a magasabb vallási öntudat ítélszékét, egyszerre csak itt vannak. A reform meghonosodik nálunk a gazdasági-társadalmi élet kényszere folytán, mielőtt a zsidó tömegek műveltsége olyan fokra érkezett volna, amelyen ez már nem csak kényelemből válik kívánatossá. A magyar zsidóság átveszi a modern német és héber felvilágosodás tételeit anélkül, hogy annak szelleme áthatotta volna. Berlin, Prága, Bécs zsidósága előbb művelődött, aztán reformált; a magyar zsidóság fordítva: előbb sietve reformált, s csak azután művelődött.

Nem tudjuk pontosan, mi volt ebben az időpontban a konzervatívok és neológok aránya. Az 1868-as országos zsidó kongresszus erőpróbáinak bizonyossága szerint az utóbbiak csak kevésbé múlhattak felül óhitű sorstársaikat. De övék volt a jövő. Minden a konzervativizmus szüntelen apadására, a neológ rétegek diadalmas szaporodására vezetett: a jogegyenlőség, melynek előnyeit csak az éleformáiban európai zsidó arathatta le, a kor meggyőződése, hogy az emberiség folyton haladni fog, de csak ha a vallás uralmát a tudományos felvilágosodás váltja fel, világnézeti erők nem kevésbé tehát, mint a gazdasági-társadalmi lehetőségek csábításai. A konzervativizmus megverten visszavonult a homályba, a neológok meglegedetten sütkéreztek a napfényben. Kiss József, aki később a magyarosodó modern zsidóság első jelentős költője lesz, 1867 decemberben – egy elfelejtett kis versesfüzetében – boldogan éneklé meg közössége révbe érkezését:

*Tekints az égre, aztán nézz a földre:
E föld, hol állasz, az ígéret földje!
A hontalanság sivár pusztávága
ím végetért... a zord idő lejára...*

*Megvirradt napod valahára hát,
Zsidó, immár van neked is hazád!*

*Dunánk nagy árja, büszke Kárpát bérce:
A Jordán, Kármel mi ezekhez mérve?
Óh, dobd el, dobd hitvány korbadt mesédet,
Mely vámpírként kiszívja legjobb véred,
Mely állat csak, lidércként hiteget,
Igérvén őt hazát, őt trónt neked!...
Nem mondom, hogy szakíts a drága múlttal,
De – a jövővel, melyre múltad utal.*

Nem lehet élesebb világossággal kifejezni a szellemi fordulatot, amelyet a zsidóság megtesz e korban. A különállás panaszai s a messiási kor álmai mind elégnék az otthonra találás szinte mámoros hitében. A zsidóság, ha tudja is, hogy múltja zsidó volt,

azt akarja, hogy jövője magyar legyen. Ha sok esetben nem ez a föld volt is bölcsője, mindenesetre ez lesz a sírja. S hogy az lehessen, kész feláldozni keserűséget és ősi ábrándokat. Hiszen „e föld, hol állasz, az ígéret földje”...

Jegyzetek

1. Löw Lipót: *Zur neueren Geschichte der Juden in Ungarn*. Budapest, 1874. II. kiadás, Aigner, Druck Légrády, 332 l.
2. Klaus Schickert: *Die Judenfrage in Ungarn*. Essen, 1943. II. kiadás, 318 l.
3. J. Einhorn: *Die Revolution und die Juden in Ungarn*. Leipzig, 1851. 50. l. (a továbbiakban Einhorn, 1851)
4. Einhorn, 1851. 79. l.
Einhorn közlése eddig kikerülte a figyelmet. Bernstein Béla is azt írja ismert könyvében, hogy ez izraelita vallású fiatal orvos nevét nem jegyezte fel a krónika. Rosenfeld valószínűleg nem más, mint Rózsay József, a Magyarító Egylet egyik kezdeményezője, a későbbi kitűnő orvos, akadémikus, aki egy időben a pesti hitközség elnöke is volt.
5. Dr. Bernstein Béla: *Az 1848/49-iki magyar szabadságharc és a zsidók*. Budapest, 1898. I. sz. Magyar Irodalmi Társulat. 39–40. l. (a továbbiakban Bernstein, 1898)
6. Einhorn, 1851. 87. l.
7. Bernstein, 1898. 83–88. l.
8. Einhorn, 1851. 99. l.
9. Einhorn, 1851. 103. l.
10. Einhorn, 1851. 121. l. szerint századosnál.
Bernstein, 1898. 174. l. őrnagyokról is tud.
11. Löw Lipót: Történelmi és vallástudományi értekezések. Szeged, 1861. Burger Zsigmond. 110 l.
12. Szegefi Mór: *Kis bajok nagy gondok*. I. kötet (Napam asszony). Pest, 1856. Heckenas, 176. l.
Szegefi Mór: *Kis bajok nagy gondok*. II. kötet (Istenítélet). Pest, 1856. Heckenas, 244. l.
13. Szegefi Mór: *A harmadik szomszéd*. I–II. kötet. Pest, 1857. Heckenas.
14. Szegefi Mór: *A világ csudái*. Pest, 1857. Heckenas, 112. l.
15. Szegefi Mór: *Fenn és alant*. I–IV. kötet. Pest, 1871. Kocsi ny.
16. Groszmann Zsigmond: *Az izraelita Magyar Egylet törekvései. Libanon*, 1938. 2. szám (Március–április) 39–43. l.
17. *Elő Magyar-Izraelita Naptár és Évkönyv*. Második évfolyam. Pest, 1861. Wodianer F.
18. Ziltz Mór: *Hűtan az izraelita népiokólák felő osztályai számára*. Pest, 1861. II. kiadás. 184 l.
- Ziltz Mór: *Öröm-szózat a Magyar Tudós Akadémia ünnepélyes felavatása alkalmával /Héber nyelvű költemény/*. Pest, 1865.
19. Krausz Zsigmond: *Egy izraelita szózat. A magyar képviselők üdvözlétéül az 1861-iki országgyűlés megnyitása alkalmával*. Pest, 1861. Engel–Mandello 16 l.
20. Fischer Sámuel: *Egy komoly szó hazánk izraelitáinak magyarosodása érdekében*. Pest, 1863. Emich. 32 l.
21. Neumann Vilmos: *A zsidó ügy jelen állapota hazánkban*. Arad, 1867.
22. Bauer Márkfi Lőrincz: *Magyar társalgási nyelvtan. Elemi fűók. És magántanulók számára*. Pest, 1861. Nathan, Druck, Gyurian, 122 l.
- Rosenberg Sámuel: *Az 1848-ik évi törvények és a zsidók egyenjogúsága Magyarországon*. Pest, 1861. Wodianer ny.
- Kacz Jákob: *A kör szava*. Debrecen, 1860. Okolicsányi ny. 6 l.
- Königsfeld Á[braham]: *Szózat szülőkhez, gyámokhoz és tanítókhoz az ifjúság neveléséről*. Szeged, 1862. Burger ny. 51 l.
23. Löw Lipót: *Gesammelte Schriften*. I–V. kötet. Szeged, 1889–1900. Bába–Engel.
24. Fischer (Halász) Nátán korábban indított lapja: *Ifjúsági Iratok* (1862–1863)
25. Ormódi Bertalan: *Magyarban ébredéve*. Pest, 1860. Wodianer ny. 168 l.
26. Ormódi Bertalan: *Zsidó arisztokrácia. Regényes korrajz*. Regélő, 1866. július 15–1866. július 31.
27. Komlós Aladár: *Ormódi Bertalan emlékezete*. In: *IMIT* (I. sz. Magyar Irodalmi Társulat) *Évkönyv*, 1936. 230–248. l.
28. Ballagi Mór: *A Biblia (Tholuck Ágost után)*. Pest, 1864. Engel–Mandello 240 l.
29. Dr. Ballagi Aladár: *Ballagi Mór*. In: *Protestans Új Képes Naptár* 1879. évre. 17–25. l.
30. Bloch Móricz: *Felzárultás, egy magyar-zsidó tanítókat képző intézet ügyében*. Athenaeum, 1841. február 9. 269–271. l.
31. György Aladár: *Ballagi Mór, a paedagogus* (felolvasatott a budapesti tanítók által rendezett emlékünnepen, 1891. november 2-án). *Néptanítók Lapja*, 1891. november 7., 841–843. l.
- Szörs Farkas: *Ballagi Mór emlékezete*. In: *Értejtő a Budapesti Református Főgimnáziumról az 1907–1908. tanévben*. 28–40. l.
- Imre Sándor: *Emlékbeszéd Ballagi Mór M. T. Akad. R. tagról*. Budapest, 1893. 59 l.
32. Ballagi Mór: *Bibliai tanulmányok*. Pest, 1865. Engel–Mandello 85. l.
33. uo. 82–83. l.
34. Ballagi Mór: *Tájékozás a theológia mezéjén*. Pest, 1863. Engel–Mandello. II. átdolgozott kiadás.
35. Ballagi Mór: *A tudomány fejlődése hajdan és most*. Pest, 1871. Rosenberg, Deutsch ny. 22 l.
36. Berzeviczy Albert: *Az abszolutizmus kora Magyarországon 1849–1865*. III. kötet. Budapest, é. n. Franklin-Társulat. 314. l.
37. Falk Miksa: *Gróf Széchenyi István utolsó évei és halála*. In: *Kor- és jellemrajzok*, Budapest, 1903. Révai testvérek 80–142. p.
- Falk Miksa: *A menedékjog a nemzetközi jog alapelveiből származtatva* (Akadémiai székfoglaló-értekezésül) Pest, 1864. Hartleben, Sommer ny. 64 l.
- Falk Miksa-Dux Adolf: *Koronázási Emlékkönyv*. 1867. június 8. Pest, 1867. Deutsch ny.
- Falk Miksa: *Kor- és jellemrajzok*. Budapest, 1903. Révai testvérek. 456 l.
- Falk Miksa: *Übersetzung von dem Ungarischen*. Budapest, 1898. Pester Lloyd, 12 l.
38. Berzeviczy Albert: *Az abszolutizmus kora Magyarországon 1849–1865*. I. kötet. Budapest, 1922. Franklin-Társulat. 194–195. l.
39. Gaal Jenő: *Emlékbeszéd Falk Miksa lev. tag felett*. Budapest, 1909. (a továbbiakban Gaal, 1909)
40. *Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése*. Szerk.: Angyal Dávid. Budapest, 1926. Lloyd Társ.-Tört. Társ. 16. l. 41. u.o. 220. l.
42. Gaal, 1909. 8. l.
43. E. (Benedek Elek): *Falk Miksa. Ország-Világ*. 1893. január 1. 9–10. l.
44. K. T. (Kóbor Tamás): *Falk Miksa. A Hét*. 1908. szeptember 13. 558–559. l.

45. Ifjabb Ábrányi Kornél: *Falk Miksa. Budapesti Napló*. 1898 október 9. 1–2. l.
46. Halász Imre: *Egy letűnt nemzedék. Emlékezések a magyar állam kialakulásának újabb korszakából*. Budapest, 1911. „Nyugat”, 199 l.
- Berzeviczy Albert: *Az abszolútizmus kora Magyarországon 1849–1865*. I. kötet. Budapest, 1922. Franklin-Társulat. 15. és 250. l.
47. Helfy Ignác: *A világtörténet zsebben*. Pest, 1854. Müller ny. 304 l.
- Helfy Ignác: *Mindenféle és semmi*. Pest, 1860. Müller ny. 254 l.
- „*A magyar magyar*” (1869–1870). Politikai és társadalmi szemle. Szerk.: Helfy Ignác. Milánó–Pest.
- Kossuth Lajos Iratai*. Összevont népies kiadásban. 20 füzetben. Szerk.: Helfy Ignác. Budapest, 1885. Athenaeum.
48. *Vasárnapi Újság*, 1888. november 25. 780. és 791. l.
49. Kónyi Manó: *Beust és Andrássy 1870- és 1871-ben*. Budapest, 1890. Olcsó Könyvtár (274. sz.). Franklin. 128 l.
- Kónyi Manó: *Deák Ferencz miért nem ment el az 1845-éki országgyűlésre*. Budapest, 1889. Olcsó Könyvtár (665-666. sz.). Franklin. 105 l.
- Deák Ferenc beszédei I–VI. kötet. Szerk.: Kónyi Manó. Budapest, 1882–1898. Franklin.
50. Ifj. Ábrányi Kornél: *Kónyi Manó*. Pesti Napló. 1885. március 1. 1. l.
51. Kónyi Manó: *Hogyan revidálta Deák Ferencz az ő beszédeit*. *Nemzet*, 1887. április 10. Húsvéti melléklet
52. Angyal Dávid: *Kónyi Manó*. In: *Angyal Dávid: Történeti tanulmányok*. Budapest, 1937. M. T. A. 521–529. p.
53. Gopcsa László: *A magyar gyorsírás története*. Budapest, 1893. Singer-Wolfner. 111 l.
- Magyarország és a nagyvilág*, 1872. június 16. 277–278. l.
54. A lapon nincs rajta Rozsaági neve.
55. Balázs Károly–Vadnai Károly: *Irodalmi visszaélések. Hölgyfutár*, 268–271. szám
56. -y-e.: „*Ötöze-vízre*”. *Beszély- és rajzgyűjtemény*. Írta: Rozsaági Antal. Arad, 1883. Koszorú, 1883. április 29. 273–274. l.
57. Rozsaági Antal: *Tollrajzok. Újabb beszély gyűjtemény*. Pest, 1864. Emich, 244 l.
58. Sturm Albert: *Dux Adolf emlékezete*. In: *A Kúfaludy Társaság Évkönyve*, 1882–83. 145–155. l.
59. K.: Neugebauer László. *A Hét*, 1893. március 5., 153–154. l.
60. Lenkei Henrik: *Petőfi zsidó hírnökei*. In: *IMIT Évkönyv*. 1911., 322–329. l.
61. Löw Lipót: *Der jüdische Kongress in Ungarn*. Pest, 1871., Aigner, Druck, Burger, 332 l.

Horváth Elemér

shalom yitzhak rabin

*ó a kozmopolita halál
egy fényes őszi délután
erőszakos váratlan végleges
frater mors*

*s villámgyorsan emlékeziünk
földi bagatelljeire
hogy nem tudott nyakkendőt kötni
70-éves korában sem
hogy államférfi volt és tábornok
a béke vízióival
(ennyiben költő is tehát)
hogy folyékonyan beszélt héberül
amiből te egyetlen szót sem értettél
de abban biztos voltál csodálatosan
hogy nem mondott semmi olyat
amit te magyarul nem mondanál*